

АНАРХИЗЪМ И ПРАВСТВЕНОСТ

ПРАВСТВЕНИТЕ ОСНОВИ НА АНАРХИЗМА¹

I

Историята на човешката мисъл напомня движението на махало. С тази разлика, че всяко едно нейно движение продължава цели векове. Мисълта ту дреме и застива, ту отново се събужда след дълъг сън. Тогава тя разкъсва веригите, в които са я оковали заинтересуваните от това: управници, законници, духовенство. Строшава собствените си окови. Подлага на строга критика всичко, на което са я учили, и разобличава предразсъдъците – религиозни, правни и обществени – сред които е вегетирала дотогава. Открива пред научното дирене нови пътища, обогатява нашето знание с непредвидени открития, създава нови науки.

Но изконните врагове на свободната човешка мисъл – управникът, законникът, жрецьт – бързо се съвземат след поражението. Малко по малко те започват да събират разпилените си сили; обновяват религиите си и законите си, приспособявайки ги към някои съвременни изисквания. И като използват робското покорство на характерите и мислите, което самите те са възпитали, като използват временната дезорганизация на обществото, нуждата от почивка на едни, жаждата за забогатяване на други и излъганите надежди на трети – особено излъганите надежди – те незабелязано отново се заемат с предишната си дейност, като най-напред вземат в свои ръце възпитанието на децата и юношите.

Детският ум е слаб, много е лесно да го покориш с помощта на страха. И те използват това. Сплашват детето

като му разказват за ада: описват му мъките на грешника в задгробния живот, мъстта на божеството, което не знае пощада. И тук между другото ще споменат за ужасите на революцията, ще се възползват от някои извършени зверства, за да вселят в детето ужас от революцията и да направят от него бъдещ “защитник на реда”. Свещеникът го приучава към мисълта за закона, за да може по-лесно да го подчини на “божествения закон”, а законникът говори за божествения закон, за да го подчини по-лесно на наказателния закон. И така постепенно мисълта на следващото поколение придобива религиозен оттенък, оттенък на раболепие и властвуване – властвуването и раболепието винаги вървят ръка за ръка – и у хората се развива навикът да се подчиняват, което ни е много добре познато, тъй като го срещаме на всяка крачка в съвременното общество.

В такива периоди на застой и дрямка на мисълта изобщо трудно може да става дума за нравствени въпроси. Мястото на нравствеността се заема от религиозната рутина и лицемерието на “законността”. Никой не критикува, хората живеят по силата на навика, спазвайки традициите, преобладава равнодушието. Никой не ратува нито за, нито против общоприетата нравственост. Всеки се старае по някакъв начин да нагоди външната форма на постъпките си към привидно признатите нравствени устои. И нравственото ниво на обществото пада все по-ниско и по-ниско. Обществото достига нравствеността на римляните от времето на разпадането на империята им или на френското “висше” общество преди революцията и на съвременната разлагаща се буржоазия.

Всичко, което е било добро, велико, великодушно в човека, малко по малко се притъпява, ръждясва, както ръждясва неупотребяваният нож. Лъжата става добродетел, извършването на подлости – задължение. Да забогатееш, да си поживееш до насита, да пропилесеш някъде, без значение къде, ума си, дарбата си, силите си става цел в живота на

имотните класи, а след това и на масата бедняци, чийто идеал е да изглеждат като хора от средното съсловие...

Но постепенно развратът и разложението на управляващите класи – чиновници, съдии, духовенство и богати хора изобщо – стават толкова възмутителни, че в обществото започва ново, обратно движение на махалото. Младежта се освобождава от старите вериги, отхвърля предразсъдъците си; критиката се възражда. Извършва се пробуждане на мисълта – отначало у малко хора, но постепенно техният кръг все повече и повече се разширява. Започва движението, създава се революционно настроение.

И в такива случаи всеки път се повдига отново въпросът за нравствеността. “Откъде накъде трябва да се придържам към тази лицемерна нравственост? – се пита умът, който се освобождава от страха, внушаван му от религията. – Откъде накъде нравствеността, пък каквато и да е тя, трябва да бъде задължителна?”

И тогава хората се опитват да си обяснят нравственото чувство, което те на всяка крачка срещат у човека и което досега никой не е обяснил, а това е така, защото то все още се смята за особеност на човешката природа, макар че за обяснението му трябва да се обърнем към природата: към животните, растенията, скалите...

И най-учудващото е, че колкото повече хората подкопават основите на общоприетата нравственост (или, по-точно, на лицемерието, заемащо мястото на нравствеността), толкова по-високо се издига нравственото равнище на обществото: именно през тези години, когато най-много критикуват и отричат нравственото чувство, то постига най-бързите си успехи: то расте, възвишава се, шлифова се.

Това много добре е било изразено през XVIII век. Още през 1723 г. Мандевил – авторът на анонимно издадената “Басня за пчелите”² – предизвиква ужас в правоверна Англия със своята басня и тълкуването ѝ, в която напада безпощадно

цялото обществено лицемерие, известно под името "обществена нравственост". Той посочва, че тъй наречените нравствени обичаи на обществото не са нищо друго, освен лицемерна маска и че страстите, които искат "да подчинят" с помощта на общоприетата нравственост, придобиват впоследствие друга, много по-лоша форма. Подобно на Фурие, който пише почти сто години по-късно, Мандевил проповядва свободна изява на страстите, чието отсъствие ги превръща в пороци: и плащайки данък на тогавашната непълнота в познанията по зоология, т. е. без да взема предвид нравствеността при животните, той обяснява нравствените понятия в човешкото общество изключително с умелото възпитание: на децата – от техните родители, а на обществото – от управляващите класи.

Да си спомним също силната, смела критика на нравствените понятия, която отпразвиха в средата и края на XVIII век шотландските философи³ и френските енциклопедисти, и да напомним на каква висота те поставиха в трудовете си нравствеността изобщо. Да си спомним също и онези, които наричаха "анархисти" през 1793 г. по време на Великата френска революция⁴ и да попитаме у кого нравственото чувство е достигнало по-голяма висота: дали у законниците, дали у защитниците на стария ред, които проповядват подчинението на волята на Върховното Същество, или пък у атеистите, които отричат задължителността и върховната санкция на нравствеността и в същото време, въпреки това, отиват на смърт в името на равенството и свободата на човечеството?

"Какво задължава човека да бъде нравствен?" Ето, това е въпросът, който си поставяли рационалистите от XII век, философите от XVI век, философите и революционерите от XVIII век. По-късно същият въпрос възниква пред английските утилитаристи (Бентам и Мил)⁵, пред немските материалисти като Бюхнер⁶, пред руските нихилисти от 60-те години, пред младия основател на анархическата етика (наука за

общественната нравственост) Гюйо⁷, който, за нещастие, умря много рано. Същия въпрос си поставят сега и анархистите.

И наистина – какво?

През шестдесетте години същият този въпрос вълнуваше изключително много руската младеж. Ставам безнравствен – казваше млад нихилист на приятеля си, като понякога в постъпките си даваше израз на измъчващите го мисли. – Ставам безнравствен. И какво може да ме спре?

Библията ли? Та нали библията е само един сборник от вавилонски и юдейски предания, събрани по същия начин, както някога са събирали песните на Омир или както сега събират песните на баските и приказките на монголците? Нима и аз трябва да разсъждавам като полуварварските народи от Изтока?

Или трябва да съм нравствен, защото Кант ни говори за някакъв “категоричен императив” (основно предписание), който произтича от дълбочините на моята същност и ми предписва да бъда нравствен? Но в такъв случай защо признавам по-голямата власт на категоричния императив над мене, а не някакъв друг императив, който понякога може би ми заповядва например да се напия? Та нали това е само дума, също като думата Провидение или Съдба, с които ние прикриваме своето незнание.

Или трябва да бъда нравствен, защото така е угодно на Бенхам, който твърди, че ще бъда по-щастлив, ако се удавя, спасявайки удавника в реката, отколкото ако гледам от брега как той се дави?”

Или защото, в края на краищата, така са ме възпитали? Защото майка ми ме е учила да бъда нравствен. Затова ли? Но в такъв случай длъжен ли съм да правя поклони пред картината, изобразяваща Христос или Богородица, да уважавам царя, да се прекланям пред съдията, дори когато може би знаей, че той е рушветчия? И всичко това – само защото моята майка, нашите майки, прекрасни, но, в края на краищата, слабо ерудирани жени, са ни учили на цял куп различни

глупости?

Всичко това са предразсъдъци и аз ще направя всичко възможно да се освободя от тях. Ако не ми харесва да съм безнравствен, ще си наложа да бъда такъв, също както през юношеските години си налагах да не се страхувам от тъмнината, гробищата, привиденията, умрелите, с които бавачките ме плашеха. Ще направя това, за да унищожа оръжието, с което религиите извличат полза за себе си; ще направя това, дори само за да протестирам против лицемерието, което ни налага задължения в името на някаква си дума, наречена от тях нравственост.“

Така разсъждаваше руската младеж по онова време, когато отхвърляше предразсъдъците на “стария свят” и развяваше знамето на нихилизма, всъщност на анархическата философия, и казваше: “Не се прекланяйте пред никакъв авторитет, колкото и уважаван да е той; не приемайте на вяра нито едно твърдение, ако то не е доказано от разума”.

Едва ли е нужно да добавяме, че като отхвърли уроците на своите родители по нравственост и като се отказа от всички без изключения етически системи, същата тази нихилистична младеж формира в своята среда ядро от нравствени обичаи, обичаен ред, много по-дълбоко нравствени от начина на живот на техните родители, формиран от евангелието или от “категоричния императив” на Кант, или от “правилно разбраната лична изгода” на английските утилитаристи.

Но преди да отговорим на въпроса “защо да бъда нравствен?”, нека първо да разгледаме мотивите на човешките постъпки.

II

Когато нашите предци са се опитвали да си изяснят какво кара човек да действа по един или друг начин, те са го правили много просто. И досега могат да се намерят католически книжки с картинки, на които е изобразено това обяснение. По полето върви човек и без да подозира, носи

дявола на лявото си рамо, а ангела – на дясното. Дяволът го тласка към злото, а ангелът се опитва да го предпази от злото; и ако ангелът победи и човекът си остане добродетелен, тогава три други ангела ще го подхванат и ще го отнесат в облаците. По-добре не може и да бъде обяснено.

Нашите стари бавачки, добре осведомени по тези въпроси, дори ще ви кажат, че детето никога не трябва да се слага да спи, без да му се разкопчее яката на ризката. Трябва гръдната кост под шията му да е открита; тогава ангелът хранител ще може да се приюти в нея. Иначе дяволът ще мъчи детето, докато то спи.

Разбира се, всички тези обичайни, наивни вярвания постепенно изчезват. Изчезват старите думи, но същността им си остава.

Хората, получили някакво образование, вече не вярват в дявола; но тъй като най-често тяхното разбиране за природата в никакъв случай не е по-рационално от разбирането на нашите бавачки, те просто скриват дявола и ангела зад схоластични думи⁸, които при тях минават за философия. Вместо дявол сега казват: “Плът, лоши страсти”. Ангела сега са го заменили с думите “съвест”, “душа” – “отражение на мислите на Твореца” или пък с “Великият зидар”, както казват франкмасоните. Постъпките на човека пак се представят, както и някога в старото време, като следствие от борбата, но не на две враждебни същества, а на две враждебни начала – доброто и злото. И човек се смята или не се смята за добродетелен в зависимост от това, кое от двете начала – душата, съвестта или пък плътските страсти – ще надделее.

Лесно можем да разберем ужаса, който са изпитвали нашите дядовци, когато английските философи от XVIII век, а след тях и френските енциклопедисти започнали да твърдят, че ангелите и дяволите нямат нищо общо с човешките постъпки; че всички постъпки на човека – добри и лоши, полезни и вредни – имат една и съща подбуда: желанието за

лично удовлетворение.

Вярващите, и най-вече огромната маса фарисеи, вдигнали тогава голям шум, обвинявайки философите в безнравственост. Всячески са ги оскърбявали и анатемосвали. И когато по-късно, през XIX век, същите мисли били изказани от Бентам, Мил, а след това и от Чернишевски, и от много други, и тези автори започнали да доказват, че егоизмът, т. е. желанието за лично удовлетворение, е истинският двигател на всички наши постъпки, проклятията на религиозно-фарисейския лагер зазвучали с нова сила. Започнали да наричат тези автори невежи, развратници, а книгите им отминавали с мълчание.

А може би твърдението им наистина е било неправилно?

Да вземем например човек, който отнема и последния залък от гладуващите деца. Нали всички единодушно ще го сметнат за непоправим егоист, воден само *от любовта към самия себе си*.

И друг, когото всички смятат за добродетелен. Той дели и последния си залък с гладуващите, дава и дрехата от гърба си на онзи, който мръзне на студа. И моралистите, говорейки с езика на религията, в един глас твърдят, че в този човек любовта към ближния стига до *саможертва*, че той се ръководи от друга наклонност, съвсем различна от тази на егоиста.

А между другото, ако се замислим малко, няма да е трудно да забележим, че макар и последствията от тези две постъпки да са съвсем различни за човечеството, движещата сила и на едната, и на другата е една и съща. И в единия, и в другия случай човек търси удовлетворение на своите лични желания – следователно удоволствие.

Ако човекът, който дава и ризата от гърба си на друг, не изпитва от това лично удовлетворение, той не би го направил. И обратното, ако той изпитва удоволствие да отнеме и

последния залък от децата, той би постъпил именно така. Но ще му е неприятно, тежко да постъпи така; и точно обратно, ще му е приятно да раздели всичко, което има, с другите – и той дава своя залък на другия.

И ако ние не се откажем да употребяваме в нов смисъл думи с установено вече значение, за да избегнем объркването на понятията, бихме могли да кажем, че и единият, и другият човек действуват под влияние на **егоизма** (себелюбието) си. Някои автори говорят така, за да открият мисълта си, да я изразят в по-драстична форма, която поразява въображението, и заедно с това да опровергават измислицата, според която подбудите и в двата случая са съвсем различни. А в действителност подбудата е една и съща: да се изпита удовлетворение или да се избегне тежко, неприятно чувство, което всъщност е едно и също.

Да вземем например най-големия негодник Тиер⁹, който е избил 35 хиляди парижани при разгрома на Комуната; да вземем убиеца, който е изклал едно цяло семейство, за да се отдаде на пианство и разврат. Те постъпват така, защото в дадения момент желанието на Тиер за слава и жаждата на убиеца да се слобие с пари са надделели над всички останали желания. В този момент жалостта, дори състраданието в тях са убити от друго желание, друга жажда. Те действуват почти като машини, за да *удовлетворят потребностите на своята природа*.

Или да оставим хората, водени от силни страсти, и да вземем малкия човек, който мами приятелите си, лъже и извърта на всяка крачка или за да получи пари за пиене, или за да се перчи, или просто защото обича да лъже. Да вземем буржоата, който ограбва работниците си грош по грош, за да купи дрехи на жена си или на любовницата си. Да вземем който и да е друг долнопробен мошеник. Всички те еднакво се подчиняват само на своите наклонности; всички те търсят удовлетворение на потребностите си или се стремят да избя-

гнат онова, което за тях би било мъчително.

Да се сравняват такива дребни мошеници с този, който отдава живота си за освобождението на угнетените и се изкачва на ешафода, както се изкачва руската революционерна, е почти срамно. До такава степен са различни резултатите от живота на тези хора за човечеството: толкова привлекателни са едните и толкова отвратителни другите.

А между другото, ако попитате дори една минута преди екзекуцията революционерката, която се жертва, тя ще ви каже, че не би сменила живота си на преследван от царските псета дивеч и дори смъртта си с животеца на дребния мошеник, който краде работниците си. В своя живот, в борбата си срещу властващите чудовища тя намира най-висше удовлетворение. Всичко останало извън борбата, всичките дребни радости и скърби на "еснафското щастие" ѝ се струват толкова нищожни, толкова скучни, толкова жалки! *"Вие не живеете – би казала тя – вие живуркате, а аз живях!"*

Ние, както се вижда, тук говорим за обмислените, съзнателните постъпки на човека; за неволните, почти машинални постъпки и действия, представляващи една огромна част от живота на човека, ще поговорим по-късно. И така, в съзнателните, обмислените постъпки човек винаги търси това, което му дава удовлетворение.

Някой се напива всеки ден, защото търси във виното нервната възбуда, която не намира в изтощената си нервна система. Друг не се напива, макар че това му доставя удоволствие, отказва се от виното, за да запази жива мисълта си и непокътнати силите си, за да се наслаждава на нещо друго, което предпочита пред виното. Но като постъпва така, не постъпва ли той точно по същия начин, както човекът, който обича да си похапва, но се отказва по време на обяда от едно ядене, за да се наяде с друго, любимо ядене?

Каквото и да прави човек, той винаги търси удовлетворение на своите желания или се старее да избегне нещо

неприятно.

Когато една жена, като Луиза Мишел¹⁰, дава последния си залък на първия срещнат и сваля последната дрипа от гърба си, за да завие една друга жена, а самата трепери на палубата на кораба, отвеждащ я на каторга в Нова Каледония, тя постъпва така, защото би страдала много повече само от вида на гладния човек или на треперещата от студ жена, отколкото когато тя самата трепери или чувствава глад. Тя избягва неприятното чувство, силата на което могат да разберат само тези, които сами са го изпитали.

Когато австралиеца, за когото разказва Дарвин, линеес при мисълта, че все още не е отмъстил за смъртта на своя роднина; когато той слабее с всеки изминат ден, измъчван от съзнанието за своята страхливост, и се връща към нормален живот едва след като изпълни дълга на родовата мъст – този австралиец извършва постъпка, често пъти геройска, за да се избави от измъчващите го угризения на съвестта, и отново да опознае вътрешния свят, който създава висшата наслада.

Когато стадо маймуни, виждайки, че една от тях е убита от куршума на ловеца, въпреки страха от насочената към тях пушка, накуп се приближават до палатката му и искат от него да върне трупа; когато старият sameц от това стадо се решава да дойде съвсем близо до палатката като отначало заплашва ловеца, а след това го моли и накрая с воя си постига своето и получава трупа, след което стадото отнася убития си другар, огласявайки въздуха с вопли (факт, разказан от Форбс), в този случай маймуните се подчиняват на чувството си за съболезнование, което надделява над всякакви съображения за лична безопасност. **Чувството за съболезнование** и взаимност потиска всички останали чувства: самият живот губи смисъл за тях, докато не се убедят, че е невъзможно да върнат живота на другаря си. То действа на бедните животни толкова угнетяващо, че те пренебрегват дори явната опасност, само и само да се избавят от него.

Когато хиляди мравки се хвърлят в огъня на горящия

мравуняк, запален за развлечение от това зло животно – човека, и стотици умират в огъня, спасявайки личинките си, те също така се подчиняват на дълбоко заложен в тях потребност: да спасяват потомството си. Те рискуват всичко, за да запазят личинките, които са отглеждали – често с много по-големи грижи, отколкото майката буржоазка отглежда децата си.

И накрая, когато микроскопичната инфузория отплува от светлината на палещите лъчи и търси умерено топли лъчи, когато растението обръща цвета си към слънцето, а през нощта свива листенцата си – всички тези същества се подчиняват на потребността да избягнат неприятното и да се насладят на приятното, точно така, както правят мравката, маймуната, австралиеца, мъченикът християнин, мъченикът революционер.

Да се търси удовлетворяване на потребността, да се избягва това, което е мъчително – такъв е всеобщият факт (някои ще кажат “закон”) на живота. В това е самата същност на живота.

Без това търсене на удовлетворението животът би станал невъзможен. Организмът би се разпаднал, би се прекратило съществуването.

Следователно каквато и да е постъпката на човека, какъвто и начин да действие да избере, *той винаги постъпва по един или друг начин, подчинявайки се на потребността на своята природа.* Най-отвратителната постъпка, както и най-прекрасната или най-незначителната в еднаква степен са следствие от потребността на дадения момент. Човек постъпва по един или друг начин, защото намира в него удовлетворение или така избягва (или си мисли, че избягва) неприятно усещане.

Това е точно установено. То е същността на онова, което са нарекли теория на егоизма.

И така. Постигнахме ли поне нещо с посоченото по-

горе обобщение?

Да, разбира се, че постигнахме. Завоювахме си една истина и разрушихме един предразсъдък, който лежи в основата на всички останали предразсъдъци. И тъй като цялата материалистическа философия се отнася за човека, то тя се съдържа в това заключение.

Но следва ли от това, че постъпките на човека са *незначителни*, какъвто извод побързаха да направят доста хора? Нека го анализираме сега.

III

Видяхме, че обмислените и съзнателни постъпки на човека – по-късно ще поговорим за неосъзнатите навици – всички те имат еднакъв произход. Постъпките, наричани добродетелни и онези, които наричаме порочни, великите прояви на саможертва и дребно мошеничество, привлекателните и отвратителните постъпки – всички те имат един и същ източник. Всички се извършват, за да се отговори на потребността, която зависи от природата на личността. Всички имат за цел да доставят удовлетворение на потребността, т. е. удоволствие, или пък да отговорят на желанието да се избегне страданието.

Видяхме това в предната глава, която представлява сбито описание на огромна маса от факти; а такива, потвърждаващи казаното, могат да се посочат още безброй много.

Ясно е, че подобно обяснение озлобява тези, които още са обсебени от религиозни мисли. То не оставя място за свръхестествените сили: то изключва мисълта за безсмъртието на душата. И наистина, ако човек винаги се подчинява на потребностите на своята природа, ако той, тъй да се каже, е само един “съзнателен автомат”, къде е тогава мястото на безсмъртната душа? Какво е станало с безсмъртието – това последно убежище на онези, които много са страдали и малко са се радвали и които по тази причина вярват, че ще бъдат

възнаградени в другия, задгробния живот?

Разбираме, че хората, израснали сред предразсъдъци, невярващи в науката – тя толкова често ги е лъгала – и в много по-голяма степен водени от чувството, отколкото от разума, отхвърлят това обяснение. То им отнема и последната надежда.

Но какво да кажем за революционерите, които, като се започне от XVIII век и се стигне чак до наши дни, щом се запознаят за пръв път с естественото обяснение на човешките постъпки (ако щете, с теорията на егоизма), веднага бързат да си направят от нея извод, какъвто си е направил и младият нихилист, когото споменахме в началото, т. е. казват: “Долу всякаква нравственост!

Какво да кажем за тези, които след като са се убедили, че както и да постъпва човек, той постъпва по точно определен начин, за да отговори на потребностите на своята природа, бързат да направят от това извода, че *всички постъпки са незначителни*; че няма нито добро, нито зло; че да спасиш давещия се или да удавиш човек, за да му отнемеш часовника, са две равнозначни постъпки; че мъченикът, умиращ на ешафода, след като е работил през живота си за освобождението на човека, и дребният мошеник са една стока, защото и двамата са търсили удовлетворение на потребността, търсили са щастие!

Ако тези хора биха добавили, че на света няма нито приятни, нито неприятни миризми; че ароматът на розата и вонята на асафетидата¹¹ са еднакви, защото и едното, и другото са само колебания на частиците на веществото; че няма нито добър, нито лош вкус, тъй като горчивината на хинина и сладостта на гуаявата¹² са пак само колебания на частиците; че на света няма нито физическа красота, нито грозота, нито ум, нито глупост, защото красотата и грозотата, умът и глупостта са също резултат от колебанията, химически и физически, в клетките на организма – ако те биха добавили всичко това, то би могло да се каже, че говорят

глупости, но поне разсъждават от гледната точка на формалната логика на лудия.

Но те не твърдят такова нещо. Те признават за себе си и за другите разликата между добрия и лошия вкус, между приятната и неприятната миризма, те знаят разликата между ума и глупостта, красотата и грозотата.... И какъв извод можем да направим от това?

Нашият отговор е много прост. Работата е там, че Мандевил, който е писал през 1723 г. своята “Басня за пчелите”, руският нихилист от 60-те години и съвременният френски анархист разсъждават така, защото сами не си дават сметка колко са затънали в предразсъдъците на християнското си възпитание. За каквито и атеисти, материалисти или анархисти да се смятат, те продължават да разсъждават по въпроса за нравствеността буквално както са разсъждавали отците на християнската църква или основателите на будизма.

Тези добродушни старци са казвали: “Постъпката ще бъде добра, когато душата е победила плътта; тя ще бъде лоша, ако плътта е победила душата, и тя ще бъде *незначителна*, ако не е нито едното, нито другото. *Само по този признак можем да съдим добра ли е постъпката или лоша*”. И нашите млади другари повтарят след отците на християнството и будизма: “Само по този признак можем да съдим добра ли е постъпката или лоша. Щом него го няма, тогава няма нито добро, нито зло”.

Отците на църквата са казвали: “Погледнете животните – те нямат безсмъртна душа. Техните постъпки просто отговарят на потребностите на природата им; и *затова* при животните не може да има нито лоши, нито добри постъпки. Всички техни постъпки *са незначителни*. Ето защо за животните няма да има нито ад, нито рай; нито наказание, нито награда”.

И нашите млади другари повтарят след свети Августин¹³ и свети Шакамуни¹⁴: “Човекът също е животно; негови-

те постъпки също отговарят само на потребностите на природата му. *И затова* не може да има нито добри, нито лоши постъпки. Те всички са *незначителни*”.

Навсякъде, винаги се сблъскваме с все същата проклета идея за наказанието и наградата, която се изпречва пред разума. Навсякъде все същото нелепо наследство от религиозното обучение, по силата на което излиза, че постъпката е добра, само когато се извършва чрез внушение свише, и е незначителна, ако отсъствува свръхестественото внушение. Дори и у тези, които най-много се присмиват на дявола и ангела, намираме дявола на лявото им рамо, а ангела на дясното.

“Прогонихте дявола и ангела, не ви е по силите да ни кажете кое е добро и кое е зло, а аз нямам друга мярка и не мога да съдя за постъпките.”

В това разсъждение още са живи старите вярвания с техния дявол и ангел, въпреки външната им материалистична окраска. И най-лошото е, че и съдията, който раздава камшици на едни и награди на други, също присъства тук, и дори принципите на анархията не са в състояние да изкоренят това понятие за наградата и наказанието.

Но ние веднъж завинаги се отказахме и от свещеника, и от съдията. Изобщо нямаме нужда от тях. И затова разсъждаваме така: “Когато асафетидата ми мирише отвратително, когато змията хапе хората, а лъжецът ги мами – всички в еднаква степен се подчиняват на природна необходимост. Това е вярно. Но и аз също се подчинявам на такава природна необходимост, когато мразя растението с отвратителна миризма, мразя змията, убиваща хората с отровата си, и мразя хората, които понякога са по-вредни и от змиите. И аз ще действам според това чувство, без да се обръщам нито към дявола, с когото, впрочем, не се познавам, нито към съдията, когото мразя повече от змията. Аз и моите съмишленици също се подчиняваме на потребностите на нашата природа.

И ще разберем на чия страна е разумът, а следователно и силата”.

Именно това ще разгледаме сега и ще видим, че ако свети Августин не е намирал друго основание да разграничава доброто от злото, освен внушението свише, животните си имат свои, много по-реални основания за такова разграничаване. Животните изобщо, като се почне от насекомото и се стигне до човека, прекрасно знаят кое е добро и кое лошо, без да се обръщат нито към евангелието, нито към философията. Причината да го знаят е отново в техните природни потребности: в условията, необходими за запазването на вида, които от своя страна, водят до осъществяването на възможно най-голямото щастие за всяко отделно същество.

IV

За да разграничат доброто от лошото, юдейските, будистките, християнските и мюсюлманските богослови винаги са се позовавали на божественото внушение свише. Те виждали, че човек, цивилизован или дивак, учен или неграмотен, развратник или добър и честен, винаги знае, кога постъпва добре и кога – лошо, особено, кога постъпва лошо. И тъй като не можели да обяснят този всеобщ факт на човешката природа, те са го приписвали на чувството, съзнанието, внушено на човека свише.

След тях и философите метафизици говорят за същата вродена съвест, за мистичен императив, което, впрочем, нищо не обяснява и е просто замяна на едни думи с други.

Но нито богословите, нито метафизиците¹⁵ са успели да открият простия, феноменален факт, че всички животни, живеещи на общества, могат да разграничават доброто и злото също както човека. И най-важното, тяхното разбиране за доброто и злото е съвсем същото, каквото е и при него. При най-развитите представители на всеки клас животни, т. е. при висшите насекоми, висшите риби, птици и млекопитаещи